

Chorny V. S. (2018) Suchasne ukrayins'ke suspil'stvo: vyklyky i vidpovidi [Modern Ukrainian society: challenges and answers]. *Social development & Security*. 5(7), 41–55.

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1469309>

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ

Виклик спонукає до росту. **Відповіддю** на **виклик** суспільство вирішує завдання, яке постало перед ним, чим переводить себе до більш високого і досконалішого стану з погляду ускладнення структури. Відсутність **викликів** означає відсутність **стимулів** до росту та розвитку.

А. Дж. Тойнбі, “Дослідження історії”

Віталій Чорний

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського,
проспект Повітрофлотський, 28, м. Київ-049, 03049, Україна,
e-mail: chvs15@ukr.net
д.філос.н., професор

Article history:

Received: August, 2018

1st Revision: September, 2018

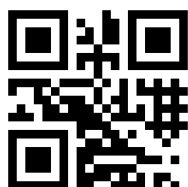
Accepted: October, 2018

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1469309>

Анотація: У статті проведено аналіз чинників, які негативно впливають на модернізацію українського суспільства і, зокрема, на реформування його військової сфери. Виходячи з цього, уточнено зміст низки понять, які стосуються статусу українського суспільства, російсько-української війни з урахуванням досвіду нових незалежних держав. Це дасть змогу сформувати адекватні, а при необхідності – асиметричні відповіді на внутрішні та зовнішні виклики, які постають перед Україною на сучасному етапі. Обґрунтовується думка, що стимулом для формування

відповідей є цілісна концепція модернізації усіх сфер життєдіяльності українського суспільства. Серцевиною реформ повинна стати військова сфера. Саме військова реформа дозволить відродити потужний оборонно-промисловий комплекс, а це, у свою чергу, сприятиме індустріалізації нашої держави. Водночас, внаслідок військової реформи повинна постати “нова модель армії”, з’явитися нові підходи до російсько-української війни загалом.

Ключові слова: військова реформа, виклик – стимул – відповідь, модернізація, нова незалежна держава, українське суспільство.

Чорний В. С. Сучасне українське суспільство: виклики і відповіді. *Social development & Security*. 2018. № 5 (7). С. 41–55.

URL: <https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/71/54>

1. Постановка проблеми

Україна переживає складний та відповідальний етап свого розвитку, який обумовлюються наростанням кризових явищ в усіх сферах суспільства на тлі майбутніх президентських та парламентських виборів, виникненням нових загроз і викликів національній безпеці нашої держави, на які необхідно давати рішучі відповіді. Серед багатьох проблем, породжених динамізмом сучасної епохи, особливе місце посідає російська експансіоністська політика, яка кардинально змінила військово-політичну обстановку у світі. Російська Федерація вперше після Другої світової війни поставила під сумнів усталеність кордонів між державами, здійснивши анексію Криму та окупацію східних теренів України. Зазначені чинники вимагають нових підходів до напрямів реформування військової сфери українського суспільства, а це, у свою чергу, неможливе без його глибокої модернізації. Зрозуміло, що і перше, і друге вимагають детального теоретичного опрацювання.

2. Аналіз останніх досліджень та публікацій

Полеміка довкола напрямів розвитку українського суспільства з різною інтенсивністю триває протягом усього періоду незалежного існування України. За цей час з'явилося чимало публікацій з цієї проблематики. Серед них вирізняються праці відомого українського філософа М. Михальченка, який аналізує внутрішні виклики, які постають перед сучасною Україною, а також конструює можливі варіанти відповіді на них [1]. Що ж стосується зовнішніх викликів, то відповіді на них шукав Г. Перепелиця у своїй праці "Україна – Росія; війна в умовах співіснування" (2015) [2].

Цілковито поділяємо думку, що суспільні науки, і особливо філософія, повинні супроводжувати трансформаційні процеси, які відбуваються в нашій державі. Проте, на жаль, як зазначає М. Михальченко, "в Україні вогник теоретичної думки в сфері суспільних наук ледь-ледь жевріє" [3, с. 8]. І це в той час, коли українське суспільство потребує науково обґрунтованого підходу до реформування усіх ланок суспільного життя, визначення нових стратегічних пріоритетів щодо російсько-української війни! Саме тому важливого значення набувають дослідження перспектив модернізації українського суспільства і, зокрема, реформування та розбудови його військової сфери. Таких праць, на думку М. Михальченка, надзвичайно мало [3, с. 8]. Від себе зауважмо, що ті, які є, зазвичай неадекватно відображають сутнісні характеристики українського соціуму та процеси, які в ньому і з ним відбуваються.

3. Постановка завдання

Зважаючи на стан справ, що склався в сучасному українському суспільстві, а також триваючу російсько-українську війну, нарізла нагальна необхідність уточнення змісту таких понять, як "країни, що розвиваються", "нова незалежна держава", "постколоніальне суспільство", "транзитивне суспільство"; ознак та статусу таких понять, як "українське суспільство", "російсько-українська війна"; а також визначення внутрішніх та зовнішніх викликів, які постають перед Україною на сучасному етапі, та формулювання можливих варіантів відповіді на них. Особливої актуальності розгляд зазначеної проблеми набуває напередодні виборчих перегонів, запланованих в Україні на наступний рік, до яких ретельно готуються не тільки всередині держави, а й за її межами. Зокрема Ф. Фукуяма зазначає, що вибори, які доведеться пережити Україні у 2019 р., стануть найважливішим моментом в історії нашої держави, серйозною перевіркою влади та народу, який її формує [4].

4. Виклад основного матеріалу

На думку сучасного німецького філософа В. Гьосле, необхідною теоретичною передумовою дослідження країн, що розвиваються, є філософська рефлексія щодо їхньої сутності та ґенези. Як зазначалося вище, для сучасної України вирішення цієї проблеми є особливо актуальним, оскільки вона перебуває на складному етапі свого існування, а військова сфера українського суспільства переживає неоднозначний процес будівництва та реформування за умов триваючої російської агресії.

Для того, щоб зрозуміти та усвідомити сутність явищ, пов'язаних з цією “складною реальністю”, якою, на думку В. Гьосле, є “країни, що розвиваються”, необхідно розглянути зміст цього поняття. При цьому, як зазначає німецький мислитель, виникає питання “чому ця реальність є філософською проблемою?”. Неважко пересвідчитися в тому, продовжує він, “що економісти, соціологи, політологи, антропологи і (дедалі частіше) природознавці, а особливо географи та біологи, які досліджують екологію, стикаються з цією реальністю” [5, с. 145]. Але чому філософи? Насправді, відзначає В. Гьосле, “більшість сучасних філософів цю проблему ігнорує, віддаючи перевагу розробці витончених теорій, які не мають жодного відношення до усвідомлення світу, в якому ми живемо. Певна річ, цей закид ще не аргумент; мабуть, це вже фатум філософії якнайменше говорити про сучасний світ, світ, який насправді набагато складніший порівняно зі світом усіх колишніх культур” [5, с. 146]. Утім, висновує німецький мислитель, “той факт, що ми порушили перше запитання, частково є відповіддю й на друге, адже прояснення понять – це класичне завдання філософії” [5, с. 146].

Застосовуючи поняття “країни, що розвиваються”, вважає В. Гьосле, “ми наштовхуємося на значну кількість невизначених речей; і ця обставина викликає “когнітивний дисонанс”, через який ми й звертаємося до філософії” [5, с. 146]. Водночас, якщо припустити, що вищезазначене поняття іманентно містить нормативні конотації, то чим ретельніше шукати чіткої відповіді на нормативне запитання, що необхідно робити, “аби вирішити таку складну з етичного й політичного погляду проблему, як країни, що розвиваються, тим більше потребуємо філософії” [5, с. 146].

Спроби усвідомити сутність українського суспільства в нашій державі здійснюються від моменту проголошення її незалежності. Проте однозначних відповідей на виклики, які постають перед Україною, досі не сформульовано. Це сталося внаслідок того, що, по-перше, українським науковцям властиві вади загального характеру на які наголошує В. Гьосле.

По-друге, помилка українських суспільствознавців полягає в тому, що, характеризуючи Україну часів бездержавного минулого, вони використовують ознаки, які стосуються її опосередковано. А це призводить до розробки хибних рекомендацій щодо етапів та шляхів модернізації українського суспільства, а також до запозичення досвіду країн, який на сучасному етапі практично неможливо реалізувати в Україні. Наприклад, якщо застосовувати до української держави таку ознаку, як “посттоталітарна”, то її можна ставити в один шерэг з Іспанією, Італією, Німеччиною, Португалією, Японією та ін. Якщо ж використовувати “посткомуністичну”, “постсоціалістичну”, “пострадянську” ознаки, то Україну можна порівнювати з Російською Федерацією, Сербією, Чехією або Угорщиною.

Вочевидь, в обох випадках порівняння є некоректними, оскільки до 1991 р. Україна була складовою частиною держави, яка характеризувалася певною сукупністю ознак – таких як “радянська”, “комуністична”, “соціалістична”, “тоталітарна” тощо і, будучи імперією, мала статус метрополії стосовно України. Виходячи з того, що ці ознаки формувалися за межами України і стосувалися її опосередковано, використовувати їх як головні для характеристики минулого держави, яка на той час не мала суверенітету, на нашу думку, недоречно¹.

¹ Гьосле В., коментуючи цю ситуацію, зазначає, що імперії вдерлися до культур аборигенів і, “порушивши їхній природний розвиток, нав'язали їм внутрішню асинхронію, позбавивши їх колишньої органічної єдності...” [5, с. 165].

Наприклад, якби колишні колонії окремих країн західної демократії, тобто переважно азіатські та африканські держави, називали себе “постдемократичними”, це викликало б неприхований подив.

Відтак після досягнення політичної незалежності ознаки, притаманні метрополії, не можуть автоматично переходити до характеристики новоствореної країни. Тут на перший план повинні вийти ознаки, які б адекватно відображала статус держави (суспільства) як до, так і після проголошення незалежності.

Зважаючи на те, що до 1991 р. Україна перебувала в колоніальній залежності від Росії (Російської імперії–Радянського Союзу²), тобто мала статус колонії, то після проголошення незалежності вона стала постколоніальною державою, а суспільство – постколоніальним. Водночас, до такого типу країн застосовують і такі традиційні поняття, як “нові незалежні держави” та “транзитивні країни (суспільства)”. Вже згадуваний В. Гьосле використовує також такі поняття як “країни, що розвиваються” та дещо застаріле – “країни третього світу”. Щодо останнього, то він усвідомлює, що з розпадом Варшавського пакту поняття “третій світ” позбулося змісту, натомість “залишилося тільки два світи – світ багатих і світ бідних”. Тому, на його думку, “нагальне питання найближчого часу полягатиме в тому, чи належатимуть східноєвропейські країни та колишні країни Радянського Союзу до першого чи до – все ще так званого – третього світу, який відповідно і мав би називатися “другим світом” [5, с. 145].

Застосування вищенаведених понять кардинально змінить ситуацію, оскільки дасть сучасній Україні чітку та прозору характеристику, відштовхуючись від якої можна будувати перспективні плани щодо модернізації українського суспільства, реформування військової сфери та формулювати відповіді на виклики, що постійно постають перед нашою державою. Разом з тим відкриваються широкі можливості звертатися до суспільно-історичної практики нових незалежних держав (яких понад 100) з метою запозичення позитивного досвіду державного та військового будівництва та уникнення їхніх помилок на цьому шляху.

Як зазначалося вище, нові незалежні держави є складною реальністю, яка пов’язана з особливостями їхньої генези. Відтак постколоніальне суспільство – це особливий тип суспільства. Воно фактично є антиподом “громадянського суспільства”, яке виникло на певному етапі історичного розвитку західної цивілізації. Передумовами розвитку громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності, множинність незалежних політичних сил та партій, недирижовано сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвиненим почуттям власної гідності [7, с. 79]. Крім того, громадянське суспільство – це не тільки емансиповане від держави суспільство, це ще й чітко структуроване суспільство.

У суспільствах нових незалежних держав перелічені вище якості відсутні взагалі або перебувають у зародковому стані. У цих державах ухвалюються нові закони, отримують владу раніше заборонені організації, партії і рухи, встановлюються соціально-економічні та політичні правила поведінки, ухвалюються конституції тощо. Інакше кажучи, відбувається закріплення норм і вимог, які в майбутньому можуть стати засадами для створення демократичної правової держави. Суспільно-політичне життя в самостійній формі тільки налагоджується. Усе перебуває в процесі становлення, переходу, пошуків та змін.

Неструктурованість, наявність архаїчних нашарувань та інші вади, притаманні постколоніальним суспільствам, негативно позначаються на взаємодії соціальних інститутів із соціальним середовищем. Як відомо, підґрунтям взаємодії соціального інституту із соціальним середовищем є реалізація головної функції соціального інституту – задоволення конкретних соціальних потреб. Проте соціально-політичні процеси в нових незалежних державах настільки динамічні, що нерідко виникає ситуація, коли швидкоплинні соціальні

² Див.: Голенков А. Империя СССР. Народная сверхдержава Москва: Эксмо: Алгоритм, 2010. 256 с. (Советский проект) [6].

потреби не знаходять адекватної реакції у структурах та функціях відповідних соціальних інститутів, які, до речі, теж перебувають у стадії формування. Наслідками такої невідповідності в діяльності того чи того соціального інституту є так звані дисфункції. Ці явища проявляються і в зовнішній сфері – так би мовити, формальній (організаційній), і в самому змісті їхньої діяльності.

Ознаками зовнішніх дисфункцій соціальних інститутів постколоніальних держав є брак підготовлених кадрів і матеріально-технічних засобів, організаційне безладдя тощо. Зі змістовного погляду, дисфункції соціальних інститутів таких країн проявляються в невизначеності мети та функцій їхнього існування, у зв'язку з чим знижується їхній соціальний престиж і авторитет, піддається сумніву легітимність тощо.

Надзвичайно поширеним явищем соціальних інститутів постколоніальних країн є відсутність принципу деперсоналізації, який означає, що питома вага в забезпеченні функцій соціального інституту не залежить від суб'єктивних характеристик окремих осіб, які виконують покладені на них завдання. Втрата цього принципу призводить до того, що соціальний інститут перестає діяти відповідно до потреб суспільства та визначеної мети, змінюючи свої функції залежно від інтересів окремих осіб, їхніх персональних якостей і властивостей [8, с. 58].

Поступово соціальний інститут дедалі менше орієнтується на досягнення основної мети свого існування – забезпечення конкретних соціальних потреб. Проте головне полягає в тому, що незадоволені соціальні потреби (як наслідок дисфункцій соціальних інститутів) викликають до життя нормативно неврегульовані різновиди діяльності, покликані компенсувати дисфункції легітимних інститутів, але вже за рахунок порушення існуючих соціальних норм (зокрема й правових). Наприклад, дисфункції окремих економічних та правоохоронних інститутів стимулюють такі поширені в постколоніальних країнах соціальні явища, як корупція, хабарництво, казнокрадство, клановість (сімейна або регіональна), кумівство, протекціонізм за ознакою етнічного походження, конфесіональної належності, кровної спорідненості або земляцтва тощо.

Серед інших характеристик суспільно-політичного розвитку нових незалежних держав вирізняються такі: надзвичайно велика роль виконавчої влади; слабкість опозиції, яка зазвичай репрезентує інтереси усунутих від влади промислово-фінансових кланів; значна залежність партій, громадських організацій та профспілок від держави та бізнесу; відносна соціальна пасивність широких верств населення; відсутність або слабкість політичних організацій провідних прошарків суспільства; істотна роль окремих особистостей на ключових партійно-державних посадах; нерозвиненість електронних засобів масової інформації, зазвичай монополізованих панівною верхівкою та наближеними до неї скоробагатками, капітал яких має переважно кримінальне походження; велика залежність держави від міжнародних фінансових організацій і колишньої метрополії тощо.

За таких умов домінуючою силою держави є представники того прошарку, який має відносну автономію від усіх укладів, тобто бюрократія – цивільна та/або військова [9, с. 277]. З часом саме ця соціальна група бере на себе відповідальність за те, що відбувається в новій незалежній державі, та за перспективи її подальшого розвитку. На нашу думку, це і є початком реальної модернізації постколоніальних суспільств і головною ознакою незворотності суверенного розвитку новостворених держав³. Для обґрунтування наведеної тези розглянемо найтипівіші випадки з історії розвитку постколоніальних країн.

³ Історичній практиці людства відомі винятки з цієї закономірності. Зокрема, встановлення авторитарних режимів, переважно військового забарвлення, не врятувало колишні колонії Російської імперії (Естонія, Латвія, Литва) від втрати незалежності у кінці 40-х рр. минулого століття [10, с. 444–459].

Достатньо наочним у цьому значенні є досвід нашої сусідки Польщі⁴. Після проголошення незалежності у 1918 р. внаслідок розпаду Російської імперії в новоствореній державі розпочалася глибока соціально-політична криза. У пошуках виходу з неї Установчий сейм у 1921 р. ухвалив другу за рахунком Конституцію, яка мала ліберально-демократичний характер.

У новому Основному законі проголошувалося, що верховна влада в державі належить народові, який реалізує її через сейм і сенат, що обираються на підставі загального, прямого, рівного, таємного та пропорційного голосування. Виборчі права для обрання сейму надавалися усім громадянам, окрім військовослужбовців. Сейм і сенат, діючи як національні збори, обирали президента, який спільно з відповідальним перед палатами урядом здійснював виконавчу владу. Державною мовою визнавалася польська, а державною релігією – римо-католицька. Згідно з конкордатом, укладеним з Папою Римським у 1925 р., запроваджувалося обов'язкове вивчення релігії у школах та релігійне виховання у збройних силах. Гарантувалися також й інші ліберально-демократичні свободи.

Проте ухвалення нової конституції не дало бажаних результатів – соціально-економічне становище Польщі продовжувало погіршуватися. Невдалими виявилися заходи щодо захисту вітчизняного виробництва, яке за нових умов не витримувало конкуренції з іноземними товарами. Шукаючи виходу з кризової ситуації, уряд укладав все нові та нові угоди на фінансові позики за кордоном, але це не сприяло позитивним змінам, а лише збільшувало зовнішній борг держави, оскільки отримані кошти зазвичай розкрадалися і банально проїдалися.

Соціально-економічне становище Польщі ставало дедалі важчим. Курс золотого неухильно падав. Зовнішніми ознаками дисфункцій державних інститутів були оргії хабарництва, корупції та казнокрадства, безперервні урядові кризи, постійні чвари різних політичних угруповань у стінах парламенту та за його межами. Радянський керманич Й. Сталін досить влучно охарактеризував ситуацію, що склалася у 1926 р. в Польщі: "...польська держава вступила у фазу цілковитого розпаду. Фінанси летять у трубу. Злотий падає. Промисловість паралізована... А вгорі, у колах, близьких до керівних верств, панує вакханалія крадіжок, як кажуть про це, зовсім не церемонячись, представники усіх і всяких сеймових фракцій" [11, с. 357].

Вирішальну роль у врятуванні Польщі від хаосу та можливого розпаду й втрати незалежності відіграли військові. У середині травня 1926 р. вони здійснили військовий переворот, підтриманий широкими верствами населення, яке тривалий час прагнуло наведення твердого порядку, а силою, спроможною на це, вважало армію. Після зміни влади в економіці країни наступила певна стабілізація. Позики, одержані від іноземних держав, допомогли військовому режиму зміцнити своє становище. У серпні 1926 р. була проведена часткова зміна конституції, нова редакція якої збільшила владу президента та обмежила права законодавчих органів. Своє існування військовий режим припинив у 1939 р. разом з польською державою, яка була поділена та окупована Німеччиною і Радянським Союзом.

Не менш цікавим та повчальним є суспільно-історичний досвід Пакистану, що утворився на уламках Британської імперії. Пакистанська армія, яка раніше була частиною колишньої британської, на початку державотворення залишалася вірною традиціям відданості та повного підпорядкування цивільній владі. Проте ситуація, що склалася в країні, підштовхувала її до рішучих дій. Так, зокрема, за сім років – з 1951 по 1958 рік – змінилося сім урядів. Дрібні парламентські партії були неспроможні розв'язати жодної серйозної проблеми. На тлі неухильної деградації соціально-економічного та політичного

⁴ На досвід Польщі полюбують посилалися окремі українські "реформатори", не усвідомивши до кінця, у чому ж полягає справжня його сутність.

життя, зростання корупції, хабарництва, протекціонізму, гризотні політиканів тощо лише армія вигідно вирізнялася монолітністю та непричетністю до скандалів і чвар.

Коли військові остаточно переконалися, що парламентський псевдodemократичний режим цілковито вичерпав себе, завівши країну до глухого кута, а невдоволений народ погрожував соціальним вибухом, вони рішуче пішли на зміну цього режиму іншим, не представницьким, проте спроможним запобігти соціальній катастрофі та руйнуванню держави загалом. Відтак у жовтні 1958 р. в Пакистані відбувся військовий переворот, про який згодом один з активних його учасників, генерал Мукім-хан писав: “Армія була впевнена в тому, що тільки-но громадськість дізнається, що вона взяла на себе контроль, беззаконню буде покладено край. Пакистанці поважають тверді дії, якщо вони здійснюються чесно та неупереджено” [12, с. 184]. У цьому була велика доля правди, що й підтвердили незалежні аналітики. Зокрема, американський соціолог Дж. Міттельмен, позитивно оцінюючи діяльність першого військового режиму в Пакистані, зазначав, що під час правління генералів М. Айюб-хана та М. Ях’я-хана в державі спостерігалось певне економічне зростання.

Про те, що проблеми постколоніальних країн у загальних рисах є універсальними незалежно від географічного розташування, цінностей, культури, традицій та менталітету, свідчить новітня історія Нігерії. У новорічну ніч 1984 р. військові вкотре повернулися до влади. Журнал “Foreign Affairs” так прокоментував цю подію: “Цивільне керівництво, діючи грубо та безпардонно, не впоралося з господарськими проблемами й значно збільшило тягар, що ліг на плечі населення внаслідок світового економічного спаду. Падіння прибутків від нафти призвело до різкого скорочення імпорту, особливо споживчих товарів і сировини для промисловості. Унаслідок цього заводи працювали не на повну потужність, десятки тисяч людей залишилися без роботи... ціни на основні продукти харчування та товари широкого вжитку стрімко зростали...” [13, с. 123].

Другою причиною були корупція, хабарництво та протекціонізм, які набули гіпертрофічних розмірів. Один за одним у державі вибухали скандали: то безслідно зникали мільйони найр⁵, виділені на імпортні ліцензії, то зі складів Національної компанії з постачання “випаровувалися” будматеріали на мільйонні суми, то раптом з’ясувалося, що посадовці державного органу, які обговорювали питання стосовно продовження монопольного контракту зі швейцарською фірмою, отримали величезні хабарі, то виявилось, що близько 50 млн. найр щомісячно йшли на оплату “мертвих душ”, тобто працівників, які насправді існували лише на папері, то загадкові пожежі знищували заклади, що “прогриміли” на всю країну у зв’язку з виявленими зловживаннями, при цьому всі папери та докази згорали дотла.

За неофіційними підрахунками західних дипломатів та економістів, найвищі урядовці другої республіки вивезли за кордон в офшорні зони цілі багатства – загалом на суму від 5 до 7 млрд. доларів. Таке безсоромне збагачення еліти на тлі економічного зубожіння переважної більшості населення провокувало його невдоволення, яке постійно наростало.

У 1983 р. в багатьох провінціях країни пройшли страйки вчителів, яким майже по півроку не виплачували зарплати. З тієї ж самої причини страйкували державні службовці. У деяких районах понад рік були зачинені школи. У лікарнях бракувало ліків, почастишали перебої водопостачання та електроенергії. Дедалі активніше висловлювали невдоволення профспілки. Цього ж року відбулися вибори, про які відверто казали, що вони були сфальсифіковані партією влади. Після оприлюднення їхніх результатів спалахнули заворушення, внаслідок яких понад сто осіб загинуло, а матеріальні збитки сягнули близько 100 млн. доларів. Стало очевидним, що економіка перебуває на межі краху, рівень життя також сягнув критичної межі. Як писав журнал “West Africa”, настроїв у суспільстві був такий,

⁵ Найра – грошова одиниця Нігерії.

що “хто завгодно, аби не ці продажні політикани” [13, с. 137]. Ґрунт для перевороту визрів на сто відсотків і військові чітко відчули настрої суспільства.

Переворот здійснила група офіцерів на чолі з генералом М. Бухарі, який у новорічному зверненні до народу заявив: “Корумповане, неспроможне та безвідповідальне керівництво... стало джерелом аморальної та непристойної поведінки, яка поширилася у нашому суспільстві. Співвітчизники нігерійці, за велінням совісті ми нарешті втрутилися для того, щоб урятувати цю державу від неминучого краху” [13, с. 144].

Суспільство зустріло військовий переворот з ентузіазмом, оскільки глибоко розчарувалося правлінням цивільних політиків та перейнялося відразу до псевдodemократії, яка панувала у суспільстві. І перші кроки військового уряду виправдали сподівання нації: було “вичищено” багатьох вищих чиновників держапарату, поліції та митниці; встановлено нові порядки видачі ліцензій на імпорт; суворо контролювалася та спрямовувалася до найнеобхідніших галузей економіки іноземна валюта, розпочалася широка кампанія за трудову дисципліну, чесне та добросовісне ставлення до праці.

Тож, як бачимо на типових прикладах окремих постколоніальних країн, військові обмежили інтереси компраторської буржуазії та цивільного бюрократичного апарату, які були зацікавлені у створенні вигідної для них системи представницької, парламентської демократії “західного типу”. Проте як свідчить суспільно-історична практика, те, що пустило коріння в розвинених країнах світу, не відразу приживається в постколоніальних державах, які переживають болісний процес первинного накопичення капіталу, політичної інституалізації та соціальної стратифікації. Демократичні процедури і то не всі можливі лише на певному етапі їхнього розвитку.

Незацікавленість у поступальному та систематичному розвитку вітчизняної економіки, розрахованому на довготривалу перспективу, прагнення “товкти гарячі гроші”, жити одним днем за принципом “після нас хоч потоп” неминуче призводять до того, що починають переважати кон’юктурні інтереси, виникає схильність “хитрувати” та уривати якнайшвидше і якнайбільше, що тільки можна й де тільки можна. Саме за таких умов в країнах, що розвиваються відкриваються небачені можливості для зловживань, всюдисущої корупції, казнокрадства, хабарництва, протекціонізму тощо⁶.

Згодом така поведінка переноситься з економічної сфери до політичної, що відтепер розглядається як найважливіший чинник легалізації, збереження та примноження статків, нажитих “непосильною працею”, отримання різноманітних преференцій та імунітету від кримінальних переслідувань. Відбувається неприродне поєднання політики та бізнесу, межа між якими повністю стирається. За таких умов у постколоніальних країнах нерідко складається ситуація, за якої відсторонення від влади корумпованої верхівки, яка безсоромно підтасовує результати виборів, усуваючи у будь-який спосіб політичних конкурентів, демократичним шляхом практично неможливе, оскільки владна верхівка опанувала методи політичного шахрайства не менше, ніж фінансові махінації. З цього глухого кута можливі лише два виходи: або стихійні заворушення люмпенізованих прошарків суспільства з непередбачуваними наслідками⁷, або військовий переворот, що є природним та логічним, а в більшості випадків навіть єдиним виходом з ситуації, що склалася⁸.

⁶ Ґюсле В. з цього приводу зазначає: “Нові еліти були, а часто-густо і є корумпованими; здебільшого вони ідентифікують себе із західним способом життя, а щоб мати можливість його підтримувати, в будь-який спосіб збагачуються. Внутрішня асинхронія країн, що розвиваються є головною причиною корупції – свідчення того, що мораль “закону та порядку” здебільшого тут ще не призвичаїлася, хоча панівна верхівка вже відчула смак до сучасного рівня багатства” [5, с. 163].

⁷ Як свідчить суспільно-історичний досвід, цього боїться не тільки панівна верхівка, а й середній клас та пов’язаний з ними офіцерський корпус.

⁸ Із понад 100 нових незалежних держав у 70-и відбулися військові перевороти, у деяких з них десятки разів. А, наприклад, в Болівії, з часу проголошення незалежності у 1825 р., відбулося близько 200 військово-політичних інтервенцій. Тобто більше одного перевороту в рік.

У постколоніальних країнах, які виникають за умов відносно мирного (“оксамитового”) розпаду імперій, трансформація суспільств може відбуватися двома способами: стрибкоподібною, якісною зміною політичної системи, тобто за допомогою радикальних методів; або поступовим перетворенням колоніальної влади на національну під тиском зовнішніх та внутрішніх чинників.

Аналіз суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні в контексті суспільно-історичного розвитку постколоніальних держав свідчить, що процес реальної модернізації українського суспільства невинуватно затягнувся [14]. Як зазначає М. Михальченко, програма ринкових перетворень в Україні протягом її незалежного існування здійснювалася безсистемно та непослідовно. Концепція різкого, обвального послаблення ролі держави під час модернізації українського суспільства, звуження її лише до напрацювання “правил гри” виявилася помилковою [3. с. 138]. Усе це відбувалося на тлі боротьби регіональних, сімейно-кланових угруповань за доступ до контролю над матеріальними ресурсами, фінансовими потоками та держбюджетом загалом. Загострення зазначеної боротьби періодично призводило до кланово-олігархічних переворотів, тобто насильницької зміни регіональних, сімейно-кланових угруповань при владі, які маскувалися під соціальні катастрофи.

Найхарактернішою ж особливістю української влади з часу проголошення незалежності є цілковита відсутність прагнення до реального оновлення. Проте саме здатність до оновлення, як вважає Ф. Фукуяма, є джерелом величчя будь-якої держави [15].

Ситуація невизначеності з формою державного правління означає лише одне – відсутність відпрацьованого механізму утримання та передачі влади панівною верхівкою, неврегульованість її статусу та легітимності існування. Звідси й брак політичної волі до початку справжніх реформ і зволікання з будь-якими радикальними перетвореннями в усіх сферах українського суспільства [14]. І це відбувається навіть за умов, коли необхідно давати відповіді на небезпечні зовнішні та внутрішні виклики.

Внаслідок цього реальні кроки щодо модернізації українського суспільства підміняються їхньою імітацією, а то й взагалі дискредитуються соціальним популізмом, пов’язаним з перманентними виборами та бажанням за будь-яку ціну утриматися при владі. Як тут не згадати У. Черчилля, який вважав, що політик орієнтується на наступні вибори, а державний діяч – на наступні покоління. Вочевидь, що це більш ніж слушно стосовно нашої держави, де реальні перетворення, зважаючи на завершення третього десятиліття її незалежного існування, так і не розпочалися.

Зазначені чинники постійно генерують дисфункції соціальних інститутів українського суспільства, які ще більше поглиблюють соціальну кризу в державі. А це, у свою чергу, несе в собі потенційну загрозу соціальної дезорганізації, наслідком якої можуть бути або військово-політична інтервенція з метою запобігання соціальній катастрофі, або втрата політичного суверенітету ще над якоюсь частиною української території чи країною загалом⁹.

Відомий український політик та економіст В. Суслов, характеризуючи українську державу протягом останніх десятиліть її суверенного існування, зазначає, що “за Конституцією Україна – соціальна держава, а за реальною сутністю – кланово-олігархічна. Тому вся ця зворушлива турбота про багатіїв у нинішній системі влади невинуваткова”. “У нас є незалежні профспілки? – запитує він і відповідає. – Ні, вони нічиїх прав не відстоюють. У нас є партії ідеологічного типу, засновані на обстоюванні певних ідей? Ні, у нас є бізнес-партії. Незалежні суди, якщо й трапляються, то надзвичайно рідко. Ми поступово рухаємося до серйозного соціального потрясіння, соціальної відсічі знизу, яка практично неминуха, оскільки влада сама себе обмежити не в змозі” [17].

⁹ Частково наші прогнози справдилися у 2014 р., коли Україна втратила контроль над Кримом і частиною Донецької та Луганської областей [16].

Наступним викликом Україні на сучасному етапі є російсько-українська війна. Цю війну можна охарактеризувати як “відкладену”. У переважній більшості випадків метрополії опираються розпаду, намагаючись силою зброї утримати приречені імперії. У цьому ряду не є винятком і Росія (Російська імперія–Радянський Союз–Російська Федерація). Після надлому і першого етапу розпаду у 1917 р., внаслідок чого утворилося близько 12-и нових незалежних держав, Радянська Росія воювала майже з кожною з них. У більшості випадків вона зазнала поразки і вимушена була визнати незалежність колишніх колоній (Фінляндія, Польща, країни Прибалтики) [18]. Україні ж, яка у війні за незалежність протягом 1917–1921 рр., за підрахунками А. Савченко втратила понад 3,5 млн. осіб, не вдалося втримати суверенітет¹⁰ [19, с. 4].

У 1991 р. відбувся другий етап розпаду імперії, який під дією об’єктивних та суб’єктивних чинників виявився “оксамитовим”. Внаслідок цього етапу утворилося 14 нових незалежних держав. Зважаючи на те, що Радянський Союз був ослаблений так званою Холодною війною та швидкоплинними процесами дезінтеграції, він, за незначними винятками, не зміг збройно опиратися розпаду. Саме тому колоніальні війни 90-х рр. минулого століття були “відкладені” на майбутнє (2008 р. – Грузія, 2014 р. – Україна). При цьому доречно зазначити, що з 12-и нових незалежних держав, які утворилися на уламках Російської імперії у 1917 р., до 1991 р. повністю політично незалежною залишилися лише одна – Фінляндія, яка витримала і фактично перемогла у трьох радянсько-фінських колоніальних війнах (1918 р., 1920 р., 1939 р.). Польща за допомогою решток української армії¹¹ перемогла тільки у першій радянсько-польській війні (1920 р.). У другій війні, яка розпочалася 17 вересня 1939 р., вона зазнала нищівної поразки, була розчленованою і з 1945 р., фактично до розпаду Радянського Союзу перебувала у напівколоніальній залежності. Отже, сучасна російсько-українська війна є “відкладеною” і, насправді, є війною колоніальною для Російської Федерації, і війною за незалежність для України. Як бачимо, на прикладі країн-партнерів по російсько-радянському колоніальному минулому, такого роду війни є виснажливими і не завжди закінчуються позитивними наслідками для колишніх колоній. Тому війна, яка точиться на Сході України, є надзвичайно серйозним зовнішнім викликом для нашої держави, а якщо вона поєднається ще з внутрішніми викликами, то наслідки для України можуть бути катастрофічними, про що зазначалося вище.

5. Висновки

Відтак внутрішні та зовнішні виклики, які постали перед Україною на сучасному етапі, повинні стати стимулом до формування адекватних відповідей. Зазначене потребує цілісної концепції модернізації усіх сфер життєдіяльності українського суспільства і передусім глибокого реформування військової сфери. Реалізація цих вимог зумовлює зміст та спрямованість головних засад і першочергових завдань модернізації. Передусім реформування має здійснюватися одночасно в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства.

Як зазначалося вище, серцевиною реформ повинна стати військова сфера, оскільки від перебігу російсько-української війни буде залежати майбутнє нашої держави і тому це

¹⁰ Про причини та наслідки поразки української національної революції див.: Чорний В.С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: монографія. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2009. – 368 с. [20, с. 156–165].

¹¹ 6-та Січова дивізія УНР під командуванням генерал-хорунжого М. Безручка зупинила наступ 1-ї кінної армії С. Будьонного під Замостям. Під час святкування двадцятиріччя відновлення незалежності польська влада нагородила генерала М. Безручка вищим орденом “Virtuti Militari”, проте він відмовився його прийняти. “Я воював за Україну, а не за Польщу” – заявив бойовий генерал.

головне. Саме військова реформа (оновлена система комплектування, продумана конверсія військових кадрів, послідовне створення замкнутих циклів виробництва озброєння та військової техніки на власній промисловій базі тощо) має стати тим локомотивом, який сприятиме відродженню потужного оборонно-промислового комплексу, а через нього – індустріалізації нашої держави. Водночас, внаслідок військової реформи повинна постати “нова модель Збройних Сил України”, з’явитися нові підходи до російсько-української війни загалом.

Як свідчить суспільно-історична практика, нерідко успішне проведення військової реформи ставало вирішальним чинником у долі окремих країн, як це було, наприклад, у Німеччині в 1859–1861 рр. Тут військова реформа логічно завершила загальнодержавний процес об’єднання країни в єдине ціле, “увійшла у кров і плоть народу” [21, с. 9]. І тому ця реформа не була випадковим явищем у житті німецького народу, а органічно поєдналася з іншими суспільними перетвореннями. Те ж саме можна сказати і про Велику Британію часів О. Кромвелля, який створивши “нову модель армії”, силою зброї відновив цілісність та могутність імперії [22].

Крім того, як зазначав Н. Мак’явеллі у своїй праці “Державець”, головними підвалинами усіх держав – як нових, так і старих – є “добрі закони і сильне військо”. Але не може бути, писав він, “добрих законів там, де немає сильного війська, а де є сильне військо, звісно, будуть добрі закони”. [23, с. 448]. Тому паралельно з військовою реформою необхідно здійснювати реформування правової системи, яка сьогодні фактично перебуває в занепаді, породжуючи масовий правовий нігілізм та падіння моралі.

Інші сфери життєдіяльності українського суспільства теж вимагатимуть радикальних перетворень, зокрема у політичній сфері. З одного боку, необхідне поширення реальної демократії на протипагу псевдо- або квазідемократії, а з іншого – збільшення централізації, посилення ролі виконавчої влади з одночасним радикальним реформуванням законодавчої. Зазначені перетворення вимагатимуть кардинального перегляду підходів до форми держави. Вочевидь, при цьому доведеться повернутися до поглядів В. Липинського щодо форми правління в Україні, викладених ним у своїх знаменитих “Листах до братів-хліборобів” [24].

У соціально-економічній сфері необхідне встановлення соціоекономічної рівноваги суспільства, за якої наявні усталена відповідність між економічною та соціальною сферами, узгодженість інтересів окремих людей з інтересами соціальних, етнічних, релігійних та демографічних груп і верств населення, зокрема й з інтересами держави [16]. Зазначений процес, крім іншого, повинен сприяти підвищенню ролі держави, яка під час модернізації повинна посісти належне їй місце в політичній системі суспільства [3, с. 138].

Ці та інші радикальні заходи дозволять нашій державі сформувати адекватні відповіді на сучасні виклики, здобути перемогу над підступним ворогом і, зрештою, збудувати омріяну багатьма поколіннями борців за незалежність Велику Україну.

Author details (in Russian)

СОВРЕМЕННОЕ УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО: ВЫЗОВЫ И ОТВЕТЫ

Виталий Чёрный

Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского,
пр-т Воздухофлотский, 28, г. Киев-049, 03049, Украина,
e-mail: chvs15@ukr.net
д. филос. н., профессор

Аннотация: В статье проведен анализ факторов, которые негативно влияют на

модернизацию украинского общества и, в частности, реформирование его военной сферы. Исходя из этого, уточнено содержание ряда понятий, которые касаются статуса украинского общества, русско-украинской войны с учетом опыта новых независимых государств. Это создаст предпосылки для формирования адекватных, а при необходимости – асимметричных ответов на внутренние и внешние вызовы, которые возникают перед Украиной на современном этапе. Обосновывается мысль, что стимулом для формирования ответов является целостная концепция модернизации всех сфер жизнедеятельности украинского общества. Ядром реформ должна стать военная сфера. Именно военная реформа позволит возродить мощный оборонно-промышленный комплекс, а это, в свою очередь, будет способствовать индустриализации нашего государства. В то же время, результатом военной реформы должна стать “новая модель армии”, появиться новые подходы к русско-украинской войне в целом.

Ключевые слова военная реформа, вызов-стимул-ответ, модернизация, новое независимое государство, украинское общество.

Author details (in English)

THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY: CHALLENGES AND ANSWERS

Vitaliy Chorny

National University Defense of Ukraine,
28, Vozduhoflotsky av., Kyiv-049, 03049, Ukraine,
e-mail: chvs15@ukr.net
Doctor of Philosophy, Professor

Abstract: *The article analyzes the factors that negatively influence the modernization of Ukrainian society and, in particular, the reformation of its military sphere. Therefore, it is concluded that we need to clarify the content of a number of concepts concerning the status of Ukrainian society, the Russian-Ukrainian war, taking into account the experience of the new independent states. This will enable to form adequate and, if necessary, asymmetric answers to the internal and external challenges facing Ukraine at the present stage. The author proposes that the incentive for the formation of the responses are integrated concept of modernization of all spheres of Ukrainian society. The core of the reform should be the military sphere. It is precisely military reform that will allow a revival of a powerful defense-industrial complex. This, in turn, will contribute to the industrialization of our state. At the same time, as a result of military reform, a "new model of the army" should appear, new approaches to the Russian-Ukrainian war as a whole should emerge.*

Keywords: *military reform, challenge-stimulus-response, modernization, a new independent state, Ukrainian society.*

Використана література

1. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? // Віче. 2011. №1. С. 27–30.
2. Перепелиця Г. М. Україна – Росія; війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім “Стилос”, 2015. 880 с.
3. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Київ : Институт социологии НАНУ, 2001. 440 с.

4. Фукуяма Ф. Фундаментальна проблема України. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/fukyama/fundamentalna-problema-ukrajini-2480081.html>. – Назва з екрана.
5. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Пер. з нім., примітки та післямова Анатолія Єрмоленка. Київ : Лібра, 2003. 248 с.
6. Голенков А. Империя СССР. Народная сверхдержава. Москва : Эксмо: Алгоритм, 2010. 256 с.
7. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. Київ: ТанDEM, 1996. 240 с.
8. Чорний В. С. Словник-довідник основних понять та категорій з філософсько-методологічних проблем військово-соціального управління. Київ : НАОУ, 2006. 112 с.
9. Симония Н. А. Эволюция восточных обществ. Синтез традиционного и современного. Москва : Наука, 1984. 356 с.
10. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома Світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. Київ: Мегатайм, 2001. 496 с.
11. Манусевич О. Я. Нариси з історії Польщі. Київ : Радянська школа, 1954. 451 с. (Бібліотека вчителя).
12. Muguem F. Khan. The Story of the Pakistan Army. Karachi, 1963. 229 p.
13. Мирский Г. И. Роль армии в политической жизни стран “третьего мира”. Москва : Наука, 1989. 198 с.
14. Каспрук В. Хто є хто в Україні. Сучасний стан нашого суспільства в аналітичному розрізі // Час. 1997. 17 січня.
15. Фукуяма Ф. Нова епоха // День. 2008. 18 листопада.
16. Чорний В.С. Особливості розвитку суспільства, або Спроба отримати відповідь на запитання: “Що ми модернізуємо?” // Віче. 2011. № 13. С. 26–30.
17. Присяжнюк А. Виктор Суслов: “Украинские реформы – это пережитки сталинского менталитета” // Главред. 2011. 4 мая. URL : <http://glavred.info/archive/2011/05/04/084750-0.html>. – Назва з екрана.
18. Гессен С. Я. Окраинные государства Польша, Финляндия, Эстония, Латвия и Литва. Л.: Прибой, 1926. 257 с.
19. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину / худож.-оформитель А. А. Ленчик. Харків : Фолио, 2006. 415 с.
20. Чорний В. С. Військова організація України : становлення та перспективи розвитку : монографія. Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2009. 368 с.
21. Леер Г. А. Публичные лекции о войне 1870 года между Францией и Германией до Седана включительно. Санкт-Петербург. 1875. 289 с.
22. Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. Москва : Мысль, 1991. 397, [2] с. [16] л. ил.
23. Мак’явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець. Харків : Фолио, 2007. 511 с.
24. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Історія філософії України. Хрестоматія : навч. посібник / упорядн. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. С. 456–465.
25. Чорна І. В. Дигіталізація як одна з тенденцій розвитку медіа галузі. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. № 1. 2014. С. 76–81.

References

1. Mykhalchenko M. (2011). Politychna systema v Ukraini : shcho my modernizuiemo? [The political system in Ukraine: what are we upgrading?]. Viche, № 1, 27–30. [in Ukrainian].

2. Perepelytsia H. M. (2015). Ukraina – Rosiia; viina v umovakh spivisnuvannia [Ukraine – Russia; war in the conditions of coexistence]. Stylos Publishing House, 880. [in Ukrainian].
3. Mykhalchenko N. Y. (2001). Ukraynskoe obshchestvo : transformatsyia, modernyzatsyia yly lymytrof Evropy? [Ukrainian Society: Transformation, Modernization or Europe's Limitrof?]. Kyiv, Institute of Sociology of NANU, 440. [in Ukrainian].
4. Fukuyama Francis. Fundamental Problem of Ukraine. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/opinion/fukuyama/fundamentalna-problema-ukrajini-2480081.html>. [in Ukrainian].
5. Höslle Vittorio. (1995). Praktische Philosophie in der modernen Welt. München, C.H. Beck, 216. [in Ukrainian].
6. Holenkov A. (2010). Ymperyia SSSR. Narodnaia sverkhderzhava [Empire of the USSR. People's superpower]. Moscow, Эksmo: Alhorytm, 256. [in Russia].
7. Riabov S. H. (1996). Politolohichna teoriia derzhavy [Political science theory of the state]. Kyiv, Tandem, 240/ [in Ukrainian].
8. Chorny V. S. (2006). Slovnyk-dovidnyk osnovnykh poniat ta katehorii z filosofsko-metodolohichnykh problem viiskovo-sotsialnoho upravlinnia [Dictionary-directory of basic concepts and categories of philosophical and methodological problems of military-social management]. Kyiv, NAOU, 112. [in Ukrainian].
9. Symoniyia N. A. (1984). Evoliutsyia vostochnykh obshchestv. Syntez tradytsyonnoho y sovremennoho [The evolution of the eastern societies. Synthesis of traditional and modern]. Moscow, Nauka, 356. [in Russia].
10. Joseph Rothschild. (1998). East central Europe between the two world wars. Published by University of Washington Press.
11. Manusevych O. Y. (1954). Narysy z istorii Polshchi [Essays on the history of Poland]. Kyiv, Radianska shkola, 451. [in Ukrainian].
12. Muguem F. Khan. (1963). The Story of the Pakistan Army. Karachi, 229.
13. Myrskyi H. Y. (1989). Rol armyy v polytycheskoi zhyzny stran "treteho myra" [The role of the army in the political life of the "third world" countries]. Moscow, Nauka, 198. [in Russia].
14. Kaspruk V. (1997). Khto ye khto v Ukraini. Suchasnyi stan nashoho suspilstva v analitychnomu rozrizi [Who is who in Ukraine The current state of our society in analytical terms]. Chas.
15. Fukuyama Francis (2008). Nova epokha [The new era]. Newspaper Den.
16. Chorny V. S. (2011). Osoblyvosti rozvytku suspilstva, abo Sproba otrymaty vidpovid na zapytannia: "Shcho my modernizuiemo?" [Features of the development of society, or Attempt to get an answer to the question: "What are we upgrading?"]. Viche Magazin, № 13, 26–30. [in Ukrainian].
17. Prysiazhniuk A. (2011). Vyktor Suslov: "Ukraynskye reformy – eto perezhytky stalynskoho mentalyteta" [Viktor Suslov: "Ukrainian reforms are relics of the Stalinist mentality"]. Glavred Magazine. Retrieved from <http://glavred.info/archive/2011/05/04/084750-0.html>. [in Ukrainian].
18. Hessen S. Y. (1926). Okraynnnye hosudarstva Polsha, Fynliandyia, Эstonyia, Latvyia y Lytva [The marginal states of Poland, Finland, Estonia, Latvia and Lithuania]. Leningrad, Priboy Publishing House, 257. [in Russia].
19. Savchenko V. A. (2006). Dvenadtsat voyn za Ukraynu [Twelve wars for Ukraine]. Kharkiv, Folio, 415. [in Ukrainian].
20. Chorny V. S. (2009). Viiskova orhanizatsiia Ukrainy : stanovlennia ta perspektyvy rozvytku: monohrafiia [Military organization of Ukraine: formation and prospects of development: Monograph]. Nizhyn: Publishing House Aspekt-Polihraf, 368 p.

21. Leer H. A. (1875). Public Lectures on the War of 1870 between France and Germany to the Sedan inclusive. SPb, 289.
22. Barg M. A. (1991). Velykaia anhlyiskaia revoliutsyia v portretakh ee deiatelei [The Great English Revolution in the portraits of its leaders]. Moscow, Mysl, 397. [in Russia].
23. Machiavelli Niccolo (2007). Florentiiski khroniky ; Derzhavets [Florentine chronicles; Holder]. Kharkiv, Folio, 511. [in Ukrainian].
24. Lypynskyi V. (1993). Lysty do brativ-khliborobiv [Letters to brothers-farmers]. History of Philosophy of Ukraine. Textbook, Kyiv. Lybid, 456–465. [in Ukrainian].
25. Chorna I. V. (2014). Dyhitalizatsiia yak odna z tendentsii rozvytku media haluzi [Digitization as one of the trends in the media industry]. Library Science. Documentation. Informology, 1, 76–81. [in Ukrainian].